

KLAUS ROTH

Η ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΓΚΗ ΝΑ ΜΕΛΕΤΗΘΕΙ ΣΕ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Υψηλή λογοτεχνία - προφορική λαϊκή λογοτεχνία - έντυπη λαϊκή λογοτεχνία.

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η μελέτη της έντυπης λαϊκής λογοτεχνίας έχει αρκετά σύντομη ιστορία -εν πάση περιπτώσει πολύ σύντομότερη από την ιστορία των φιλολογικών σπουδών. Σε άλλες χώρες πάλι, όπως και στις περισσότερες χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, η έρευνα σ' αυτό το είδος λογοτεχνίας δεν έχει ακόμη ξεκινήσει. Ποιές είναι οι αιτίες γι' αυτή την ολοφάνερη ολιγωρία και την παραγνώριση αυτής της λογοτεχνίας;

Οι δύο και περισσότεροι αιώνες φιλολογικών σπουδών με αντικείμενο τα έργα των μεγάλων συγγραφέων και ποιητών επέδρασαν καταλυτικά: καθιέρωσαν μια ισχυρή και θεσμοθετημένη παράδοση φιλολογίας και κριτικής που διαχωρίζει καλή και κακή λογοτεχνία βάσει μονοσήμαντων και παγκοσμίως αποδεκτών κριτηρίων. Η λαϊκή λογοτεχνία ή "λογοτεχνία του δρόμου" υπολείπεται των υψηλών αισθητικών και καλλιτεχνικών προτύπων που έχουν οριστεί για την "καλή" λογοτεχνία, και γι' αυτόν τον λόγο απορριπτόταν για πολύ καιρό ως άτεχνη και στερούμενη φαντασίας, άρα και ως ανάξια να μελετηθεί σοβαρά. Η ύπαρξη αυτής της ισχυρής και ισχύουσας ακόμη αξιολόγησης εκ μέρους της πνευματικής και λογοτεχνικής ελίτ πρέπει να θεωρηθεί ως η βασική αιτία έλλειψης λόγιου ενδιαφέροντος για τα αναγνώσματα της πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Η παραγνώριση της λαϊκής λογοτεχνίας μπορεί, κατά δεύτερο λόγο, ν' αποδοθεί στο γεγονός ότι η "άτεχνη" αυτή λογοτεχνία -βιβλία με ευτράπελες διηγήσεις και φυλλάδια με τραγούδια, εικονογραφημένα μονόφυλλα και ιστορήματα της δεκάρας, περιγραφές εγκλημάτων και ιστορίες τρόμου, ψυχοφελή και πολιτικά φυλλάδια, καλενδάκια και βιβλιαράκια μαντικής-, δύσκολα ανταποκρίνεται στο ισχύον δυαδικό μοντέλο της λογοτεχνίας. Σύμφωνα μ' αυτό το μοντέλο, το οποίο με τη σειρά του βασίζεται πάνω σ' ένα ανάλογο πολιτισμικό και κοινωνικό μοντέλο, λογοτεχνία υφίσταται υπό δύο μόνο σαφώς ξεχωριστές και συμπληρωματικές μορφές αξίες της προσοχής των λογίων. Υπάρχει δηλαδή η υψηλή ή κλασική λογοτεχνία σε χειρόγραφη ή έντυπη μορφή ως αντικείμενο φιλολογικής κριτικής ή ιστορίας. Αυτή η λογοτεχνία ανήκει στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα,

στους διανοούμενους ή τις μορφωμένες ηγετικές ομάδες (ελίτ). Και υπάρχει επίσης η δημόδης λογοτεχνία σε προφορική μορφή ως αντικείμενο πρόσφορο σε λαογραφικές έρευνες. Αυτή η προφορική παράδοση υπήρξε στο παρελθόν η πολιτιστική έκφραση των κοινωνιών ανθρώπων, της αγράμματης και αμόρφωτης πλειοψηφίας του πληθυσμού.

Αυτό το δυαδικό πολιτισμικό και κοινωνικό μοντέλο προβάλλεται ακόμη και σε αρκετά πρόσφατες μελέτες, όπως του Peter Burke και του Robert Muchembled (και οι δύο του 1978). Αυτό το μοντέλο περιγράφει ίσως ικανοποιητικά την πολιτισμική και κοινωνική κατάσταση της Ευρώπης στον ύστερο Μεσαίωνα. Για την πρώτη νεώτερη περίοδο όμως, από τον 16ο ως τον 18ο αιώνα, δεν αποδίδει πλήρως την ιστορική πραγματικότητα. Σ' αυτή την περίοδο δύο σημαντικά φαινόμενα άλλαξαν δυναμικά τη διχοτομία "λόγιος πολιτισμός"- "λαϊκός πολιτισμός" που ίσχυε ως τότε. Συγκεκριμένα:

α' Στις περισσότερες χώρες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης οι πόλεις και κωμοπόλεις με τους εμπόρους τους, τους βιοτέχνες, τους γραμματικούς, τους μεροκαματιάηδες κ.λ.π. μεγάλωσαν σημαντικά σε μέγεθος και σε οικονομική δύναμη. Αυτοί οι κάτοικοι των πόλεων ήταν που διαμόρφωσαν, όπως γίνεται φανερό και στα βιβλία των Burke και Muchembled, έναν δικό τους αστικό πολιτισμό, έναν λαϊκό πολιτισμό που δεν ήταν υψηλός, έκανε όμως χρήση του γραπτού λόγου και της τυπογραφίας.

β' Η εφεύρεση του Γουτεμβέργιου το 1455 σύντομα κατέστησε τον γραπτό λόγο προσιτό σε περισσότερους ανθρώπους παρά ποτέ, και κυρίως στις ομάδες των "αστών" και "μικροαστών" των κωμοπόλεων και των πόλεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι χρειάστηκαν μόνον είκοσι χρόνια μέχρι να τυπωθούν τα πρώτα εικονογραφημένα μονόφυλλα, τα βιβλία με λαϊκές μπαλάντες και τα διάφορα φυλλάδια που προορίζονταν για μαζική κυκλοφορία στο τέλος του 15ου αιώνα. Οι θρησκευτικές διενέξεις του 16ου και του 17ου αιώνα έκαναν κίολας εκτενή χρήση αυτού του είδους λαϊκής λογοτεχνίας.

Είναι εμφανές ότι η λαϊκή λογοτεχνία δεν εντάσσεται εύκολα στο δυαδικό σχήμα των λογοτεχνιών, εφόσον είναι συγχρόνως έντυπη και όχι υψηλή. Αυτό σημαίνει ότι το δυαδικό μοντέλο δεν μπορεί να εξηγήσει την αυξανόμενη πολυπλοκότητα των κοινωνιών που, στην πρώτη σύγχρονη Ευρώπη, βρισκόνταν σε διαδικασία ανάπτυξης και εξαστισμού. Νέες τάξεις εμφανίστηκαν τότε, τάξεις που δεν ανήκαν ούτε στη μορφωμένη ελίτ ούτε στον αγράμματο "λαό", αλλά αποτελούνταν από ανθρώπους ολιγογράμματους, με πρόσβαση πάντως στον έντυπο λόγο. Αυτές οι νέες τάξεις των πόλεων βρίσκονταν ανάμεσα στη μορφωμένη ελίτ και στον αγράμματο στην πλειοψηφία του αγροτικό πληθυσμό, ανάμεσα στον λόγιο και τον λαϊκό πολιτισμό. Για αρκετούς αιώνες αντλούσαν και από τους δύο πολιτισμούς και μεσολαβούσαν μεταξύ τους, αναπτύσσοντας και διαμορφώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον δικό τους λαϊκό "αστικό" πολιτισμό. Από τον 16ο αιώνα και μετά, η λαϊκή λογοτεχνία έγινε η κύρια πολιτισμική έκφραση αυτών των εμπόρων και βιοτεχνών που ζούσαν σε αγγλικές, γαλλικές, γερμανικές, ιταλικές και άλλες κωμοπόλεις και πόλεις.

Η λαϊκή λογοτεχνία, η οποία σημείωσε την πρώτη της ακμή στον αιώνα της Μεταρρύθμισης, εξυπνρήθηκε πολλούς διαφορετικούς σκοπούς, καθώς κατέδειξαν λεπτομερώς μελέτες όπως του Rolf Brednich για τα μονόφυλλα με τραγούδια (1974/75) και της Elfriede Moser-Rath για τις ευτρόπελες διηγήσεις (1984): ψυχαγόησε και συγκίνησε, ενημέρωσε και δίδαξε, διάδωσε και εικονογράφησε. Η λαϊκή λογοτεχνία άντλησε στοιχεία τόσο από την υψηλή λογοτεχνία όσο και από την προφορική λαϊκή παράδοση και τα συνέθεσε ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο. Παρά την έντυπη μορφή της, η λαϊκή λογοτεχνία διατήρησε πολλά χαρακτηριστικά της "προφορικής-λαϊκής επικοινωνίας", τη συμπληρωματική φύση της, τη μεταβλητότητά της, τη συνήθη ανωνυμία της, τον παρατακτικό και σειραϊκό χαρακτήρα της, καθώς και την λειτουργία της ως εμπόρευμα (Assmann 1983). Τα ευτρόπελα βιβλία του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα αποτελούν εξαιρετικό παράδειγμα της επίμονης διάρκειας αυτού του τρόπου "προφορικής επικοινωνίας" στο νέο μέσο, την τυπογραφία.

Η νοτιοανατολική Ευρώπη πήρε μέρος σ' αυτήν την ανάπτυξη με σημαντική καθυστέρηση. Πέρα από τις οικονομικές και πολιτικές αιτίες, η απουσία λαϊκής λογοτεχνίας φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι ο αριθμός των αστικών κέντρων ήταν μικρός και οι πληθυσμοί τους ήταν εθνικά ετερόκλητοι. Μέχρι τον 19ο αιώνα, ευνοϊκές συνθήκες για την εμφάνιση λαϊκής λογοτεχνίας επισημαίνονται μόνον έξω από τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κατά συνέπεια, στις χώρες που βρισκόνταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, αυτή η λογοτεχνία μπόρεσε ν' αναπτυχθεί μόλις τον 19ο αιώνα, όταν ήρθαν στο προσκήνιο οι τάξεις εκείνες που είχαν τα μέσα και τη δυνατότητα ν' αγοράζουν και να διαβάζουν βιβλία: οι έμποροι και οι βιοτέχνες των βαλκανικών πόλεων, ιδίως εκείνοι που ζούσαν σε πόλεις ή περιοχές με παραχωρημένα προνόμια. Η μεγάλη πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού πάντως παρέμενε αγράμματη και συνέχιζε να επικοινωνεί αποκλειστικά μέσω του προφορικού λόγου έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

2. Η φύση της λαϊκής λογοτεχνίας.

Ένας σύντομος και ενιαίος ορισμός της λαϊκής λογοτεχνίας είναι δύσκολο να δοθεί. Από τη μια πλευρά, τη λαϊκή λογοτεχνία χαρακτηρίζει εντυπωσιακή ποικιλία μορφών και περιεχομένου, αλλά από την άλλη υπάρχουν αρκετά χαρακτηριστικά που συνδέουν τη λαϊκή λογοτεχνία χωρών τόσο μακρινών μεταξύ τους όπως η Σουηδία και η Ισπανία, η Ρωσία και οι ΗΠΑ, η Σκωτία και η Ελλάδα. Ποιές είναι οι αιτίες γι' αυτή την ποικιλία και ομοιομορφία ταυτοχρόνως που καθιστούν τόσο δύσκολη τη διατύπωση ενός ακριβούς ορισμού της λαϊκής λογοτεχνίας; Ας εξετάσουμε πρώτα τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τη λαϊκή λογοτεχνία.

Όπως είδαμε, η λαϊκή λογοτεχνία αναπτύχθηκε από τον φθίνοντα 15ο αιώνα παράλληλα με την ανάπτυξη της κοινωνίας, ιδιαίτερα της κοινωνίας στις πόλεις της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Αυτή η ανάπτυξη κατέληξε σε κοινωνική διαφοροποίηση που, με τη σειρά της, οδήγησε σε μιαν όλο και

μεγαλύτερη πολιτισμική διαφοροποίηση: ο λαϊκός "αστικός" πολιτισμός ξεπήδησε από τον πολιτισμό των ελίτ και τον λαϊκό πολιτισμό - και η λαϊκή λογοτεχνία εμφανίστηκε ως αμάλγαμα της λόγιας λογοτεχνίας και της προφορικής παράδοσης. Το αποτέλεσμα ήταν, οι ποικίλες μορφές και τα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας να γίνουν προσιτά και να υιοθετηθούν διαδοχικά από τις διάφορες κοινωνικές τάξεις. Αυτή η αέναη διαδικασία της "κατάπτωσης" των πολιτισμικών αγαθών και μορφών έχει καταδειχθεί με κάθε λεπτομέρεια με παράδειγμα τα λαϊκά βιβλία (Kreutzer 1977), τα ευτράπελα βιβλία, τα βιβλία με λαϊκές μπαλάντες και άλλα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας.

Το ερώτημα "τί είναι λαϊκή λογοτεχνία;" συνδέεται στενά με θέματα λειτουργικότητας καθώς και ιστορικής εξέλιξης, και γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί ποτέ να έχει μία μόνον απάντηση. Ο ορισμός της λαϊκής λογοτεχνίας εξαρτάται από μια ποικιλία παραγόντων που είναι ανάγκη να περιγραφούν με συντομία.

α' Εξαρτάται από την ιστορική περίοδο και το στάδιο ανάπτυξης της κάθε χώρας. Αυτό σημαίνει ότι, κατά γενικό κανόνα, η ίδια λογοτεχνία μπορεί να λειτουργεί ως υψηλή λογοτεχνία σε μία χρονική περίοδο ή σε μία χώρα και ως λαϊκή λογοτεχνία σε μεταγενέστερη περίοδο ή σε άλλη χώρα. Και αντίστροφα, η λαϊκή λογοτεχνία μιας χώρας μπορεί να μεταφραστεί και να λειτουργήσει ως υψηλή λογοτεχνία σε μιαν άλλη χώρα. Οι μεταφράσεις των μυθιστορημάτων του Christoph von Schmid σε γλώσσες της νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι ένα καλό παράδειγμα γι' αυτήν την τελευταία περίπτωση.

β' Εξαρτάται από την ύπαρξη και τη διαφοροποίηση των κοινωνικών τάξεων, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα. Η λογοτεχνία μπορεί να λειτουργεί ως υψηλή ή ως λαϊκή λογοτεχνία στις διάφορες κοινωνικές τάξεις και στις διάφορες ιστορικές περιόδους. Τα παραδοσιακά Volksbücher είναι ένα καλά μελετημένο παράδειγμα: τα μεσαιωνικά έμμετρα ιπποτικά μυθιστορήματα της αριστοκρατίας του Μεσαίωνα μετατράπηκαν τον 16ο αιώνα σε πεζογραφία κι έγιναν τα αναγνώσματα της ανώτερης αστικής τάξης· βαθμιαία "κατέπεσαν" κοινωνικά με αποτέλεσμα να γίνουν η λογοτεχνία των μικροαστών, των χωρικών, των εργατών και τέλος των παιδιών. Αυτές οι διαδικασίες ταχείας κοινωνικής διαφοροποίησης και διαδοχικής κατάπτωσης των λογοτεχνικών έργων και ειδών μπορεί να μελετηθεί πολύ καλά στη νοτιοανατολική Ευρώπη, κυρίως για τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και την αρχή του 20ού αιώνα.

γ' Εξαρτάται από την εμφάνιση και την ανάπτυξη του μηχανισμού της παραγωγής και διακίνησης βιβλίων και από τη μορφή της βιβλιαγοράς. Αυτό πάλι είναι μια λειτουργία που εξαρτάται από τον βαθμό αλφαριθμητισμού, καθώς και από την αύξηση του αναγνωστικού κοινού σε σημείο που να αναδεικνύει την εκτύπωση βιβλίων σε επικερδή επιχείρηση. Στις περισσότερες βαλκανικές χώρες γενικεύτηκε ο αλφαριθμητισμός και διαμορφώθηκε μια πραγματική βιβλιαγορά μόλις προς τα τέλη του 19ου αιώνα, κι έτσι μόνο μετά το 1870 ή το 1880 μπορούμε να μιλάμε για υλικό μαζικής ανάγνωσης. Πριν από αυτή την περίοδο, τα βιβλία που μπορούν να χαρακτηρισθούν από

τη μορφή και το περιεχόμενό τους ως λαϊκή λογοτεχνία εισάγονταν από χώρες εκτός Οθωμανικής αυτοκρατορίας και αποτελούσαν σπάνιο και ιδιαίτερα πολύτιμο αγαθό, προσιτό μόνο σε ελάχιστους αναγνώστες που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

δ' Ο ορισμός της "λαϊκής λογοτεχνίας" εξαρτάται επίσης από την ύπαρξη, σε μια δεδομένη χώρα και δεδομένη εποχή, μιας υψηλής λογοτεχνίας, καθώς και από την ανάπτυξη λογοτεχνικών ρευμάτων. Στην κεντρική και δυτική Ευρώπη η λαϊκή λογοτεχνία αναπτύχθηκε αργότερα από την υψηλή λογοτεχνία και έτσι άντλησε πολλά χαρακτηριστικά από αυτήν. Σε αρκετές χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης όμως, η εισαγόμενη λαϊκή λογοτεχνία προηγήθηκε της υψηλής λογοτεχνίας. Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, η μόνη διαθέσιμη λογοτεχνία και γι' αυτό λειτούργησε ως λογοτεχνία της κοινωνικής ελίτ των εμπόρων και βιοτεχνών.

ε' Από την άλλη πλευρά, ο ορισμός "λαϊκή" δεν εξαρτάται μόνον από το ποσοστό αλφαριθμητισμού. Η διάδοση της λογοτεχνίας μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι δείχνει ο αριθμός των αντιτύπων που τυπώνονται: τα βιβλία άλλαζαν χέρια και κυρίως διαβάζονταν δυνατά από τους εγγράμματους σ' εκείνους που δεν ήξεραν να διαβάσουν (Schenda 1986). Έτσι, οι συνήθεις μέθοδοι πρόσληψης και οι τρόποι ανάγνωσης (όπως "εντατική ανάγνωση" από τη μια, "εκτατική ανάγνωση" από την άλλη) μπορούν να μετατρέψουν σε λαϊκή μια λογοτεχνία που υπό άλλες συνθήκες δεν θα χαρακτηριζόταν έτσι (και αντίστροφα).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η "λαϊκή λογοτεχνία" δεν μπορεί ποτέ να οριστεί σύμφωνα μ' ένα μόνο κριτήριο ή χαρακτηριστικό. Υπάρχει πάντα μια ομάδα ή ένα πλέγμα κριτηρίων που πρέπει να συνδυαστούν για να γίνει η λογοτεχνία λαϊκή. Αυτά τα κριτήρια μπορούν να συνοψιστούν και να περιγραφούν ως εξής:

1) Το *κριτήριο των εξωτερικών τεχνικών χαρακτηριστικών*: Η λαϊκή λογοτεχνία παίρνει τη μορφή μονόφυλλων φυλλαδίων και μικρών βιβλίων. Αυτά είναι συνήθως έντυπα χαμηλής σχετικά ποιότητας, δηλαδή τυπωμένα συχνά σε κακής ποιότητας χαρτί και με πολλά τυπογραφικά λάθη, έχουν μικρό σχήμα και λίγες σελίδες και πωλούνται σε τιμές σχετικά χαμηλές. Εν τούτοις, στις αρχές αυτής της περιόδου, η τεχνική ποιότητα της λαϊκής λογοτεχνίας μπορεί να είναι και καλύτερη.

2) Το *κριτήριο της ποσότητας*: Κατά γενικό κανόνα, η λαϊκή λογοτεχνία πρέπει να εκδίδεται σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων και να φτάνει σε αντίστοιχο τμήμα του πληθυσμού. Ο Rudolf Schenda υποστηρίζει ότι ένα βιβλίο, για να ονομαστεί λαϊκό, πρέπει να φτάσει στο 1% τουλάχιστον του συνολικού πληθυσμού (Schenda 1988, σ.385 κ.ε.). Όσον αφορά στις βαλκανικές χώρες, αυτός ο αριθμός πρέπει να προσαρμοστεί στις συνθήκες που επισημάνθηκαν πιο πάνω: για το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, με το χαμηλό ποσοστό αλφαριθμητισμού και την ισχνή παραγωγή βιβλίων, ο αριθμός πρέπει να τοποθετηθεί χαμηλότερα από το 1%, ενώ μετά το 1880 ίσως θα πρέπει να τοποθετηθεί πολύ ψηλότερα.

3) *Το κριτήριο του κοινωνικού προσδιορισμού*: Η λαϊκή λογοτεχνία παράγεται για να καταναλωθεί από τις μέσες και κατώτερες κοινωνικές τάξεις και όχι από τις κοινωνικές και πνευματικές ηγετικές ομάδες. Στις περισσότερες όμως βαλκανικές χώρες του 19ου αιώνα αυτή η αντιστοιχία κοινωνικής ομάδας και λογοτεχνίας δεν μπορεί να υποστηριχθεί, επειδή για μακρά περίοδο η λαϊκή λογοτεχνία ήταν η μόνη διαθέσιμη λογοτεχνία, ενώ η γηγενής υψηλή λογοτεχνία αναπτύχθηκε μόνον μετά τα μέσα του αιώνα.

4) *Το κριτήριο της αισθητικής και άλλης αξιολόγησης*: Όπως επισημάναμε στην αρχή, η λογοτεχνία διαιρείται βάσει αισθητικών κριτηρίων σε "υψηλή" και "χαμηλή" λογοτεχνία. Κρινόμενη ως προς τη γλώσσα, το ύφος, τη σύνθεση, τη νεωτεριστική της διάθεση αλλά και με άλλα λογοτεχνικά κριτήρια, η τελευταία αξιολογείται ως άτεχνη, πρωτόγονη, απλοϊκή, στερεότυπη και στερούμενη λογοτεχνικών φιλοδοξιών. Θα πρέπει να είναι σαφές πλέον ότι τέτοια απόλυτη διχοτόμηση σε "καλή" και σε "άνευ αξίας" λογοτεχνία δεν μπορεί να σταθεί. Με τον ίδιο τρόπο που η υψηλή λογοτεχνία παρουσιάζει μεγάλες διαφοροποιήσεις ως προς την ποιότητά της, έτσι καλύπτει και η λαϊκή λογοτεχνία ένα ευρύ φάσμα λογοτεχνικών αρετών. Έρευνες για τη λαϊκή λογοτεχνία αρκετών χωρών φαίνεται να υποδεικνύουν πως υπάρχουν δύο τουλάχιστον κύρια επίπεδα που διαφοροποιούνται με αρκετή σαφήνεια και που μπορούν να συνδεθούν με διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κοινωνικές τάξεις: α' Μια λαϊκή λογοτεχνία υψηλότερου επιπέδου, ας πούμε, με μέτριες λογοτεχνικές ιδιότητες και αρκετά καλή τεχνική ποιότητα κυριάρχησε στην κεντρική και δυτική Ευρώπη από τον 16ο ως τον 18ο αιώνα και διαβάστηκε κυρίως από την αστική και τμήματα της μικροαστικής τάξης. Στα Βαλκάνια, αυτό το είδος λογοτεχνίας κυριάρχησε σε περιόδους εθνικών αφυπνίσεων: ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής λογοτεχνίας του 16ου ως 18ου αιώνα ανήκει σ' αυτό το είδος. β' Μια φτηνή "λογοτεχνία του δρόμου" με πολύ μικρότερες λογοτεχνικές αρετές και χαμηλή συνήθως τεχνική ποιότητα, φτηνά φυλλάδια που αποτελούσαν την πρώτη αναγνωστική ύλη των μικροαστικών μαζών, των εργατών και αγροτών που πρωτομάθαιναν ανάγνωση και γραφή, εμφανίστηκε τον 18ο αιώνα και αναπτύχθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια του 19ου. Διοχετευόταν στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες με το πλανεμπόριο. Στις βαλκανικές χώρες, αυτό το είδος "λογοτεχνίας του δρόμου" εμφανίστηκε αρκετά αργά: στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία έκανε την εμφάνισή του τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν η εκτύπωση των βιβλίων έγινε ευκολότερη και το ποσοστό των εγγραμμάτων παρουσίασε εντυπωσιακή αύξηση. Όπως και στη δυτική Ευρώπη, αυτή η λογοτεχνία πρωτοεμφανίστηκε στις μεγάλες πόλεις και τροφοδότησε τις ανάγκες των νέων αστών.

Σε πείσμα όλων αυτών των παραγόντων διαφοροποίησης, είναι εκπληκτικό σε τί έκταση οι λαϊκές λογοτεχνίες των ευρωπαϊκών χωρών και της Αμερικής μοιάζουν μεταξύ τους. Αυτή η εντυπωσιακή ομοιομορφία αφορά τη μορφή και το περιεχόμενο, καθώς και τον τρόπο παραγωγής και διανομής. Η εξωτερική εμφάνιση, δηλαδή το μέγεθος, ο αριθμός των σελίδων, τα σχέδια των εξωφύλλων και κάποιες άλλες λεπτομέρειες στα

αγγλικά π.χ. βιβλία με μπαλάντες και λαϊκές διηγήσεις τα κάνουν να μοιάζουν με τα αντίστοιχα ισπανικά, γερμανικά, ιταλικά, τσέχικα, ουγγρικά ή ελληνικά φυλλάδια. Σε σχέση δε με το γραμματειακό είδος και το περιεχόμενο πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρά την επίδραση των εθνικών παραδόσεων και προτιμήσεων, υπάρχει ένα μεγάλο απόθεμα ειδών, θεμάτων και περιεχομένων που φαίνεται πως είναι κοινά σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (Roth 1984). Πράγματι, η μεγάλη πλειοψηφία των λαϊκών λογοτεχνικών ειδών συναντάται σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές παραδόσεις, και έτσι η λαϊκή λογοτεχνία μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά διεθνές φαινόμενο.

3. Γιατί πρέπει να μελετηθεί η λαϊκή λογοτεχνία της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Με την αξιοσημείωτη εξαιρέση της Ρουμανίας καθώς και της Κροατίας, η λαϊκή λογοτεχνία της νοτιοανατολικής Ευρώπης δεν έχει γίνει μέχρι τώρα αντικείμενο επιστημονικής μελέτης. Σ' αυτές τις χώρες, οι ερευνητές ήταν και ακόμη είναι απασχολημένοι με τη μελέτη της υψηλής εθνικής τους λογοτεχνίας και των πλούσιων λαϊκών παραδόσεων. Γιατί θα 'πρεπε να ενδιαφερθούν να μελετήσουν μια λογοτεχνία μικρής καλλιτεχνικής αξίας που δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε στη μεγαλοφυΐα ενός μεμονωμένου συγγραφέα ή ποιητή ούτε στη μεγαλοφυΐα του λαού ("Volksseele"), των αγράμματων ανθρώπων; Μπορούμε να δώσουμε απάντηση σε αυτό το σημαντικό ερώτημα με πολλούς τρόπους.

Σε επίπεδο καθαρά τεχνικό μπορούμε να προβάσουμε ως επιχείρημα το γεγονός ότι η μελέτη της λαϊκής λογοτεχνίας βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη στις περισσότερες χώρες της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Οι πρώτες έρευνες έγιναν από βιβλιόφιλους όπως ο Charles Nisard στη Γαλλία (1854) και ο Charles Hindley στη Βρετανία (1871-1887) και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα. Στην εποχή μας, μελετητές όπως ο Hyder Rollins και ο Harry B. Weiss (ΗΠΑ), ο Victor Neuburg και ο Leslie Shepard (Μ. Βρετανία), ο Adolf Spamer, ο Rudolf Schenda, ο Rolf-Wilhelm Brednich και η Elfriede Moser-Rath (Γερμανία), ο Bohuslav Benes (Τσεχοσλοβακία), ο Jurij Tynjanov και ο Viktor Sklovskij (ΕΣΣΔ), ο Roger Chartier (Γαλλία) και πολλοί άλλοι έχουν συμβάλει σημαντικά στη διαλεύκανση των θεμελιακών προβλημάτων αυτής της λογοτεχνίας.

Οι μελέτες τους έχουν αποδείξει ότι η λαϊκή λογοτεχνία, που διαβάζεται από εκατομμύρια ανθρώπους, δεν πρέπει να παραμεληθεί ή ν' αγνοηθεί αν θέλουμε ν' αποκτήσουμε ολοκληρωμένη και αληθινή εικόνα της ιστορίας των κοινωνιών μας και του πολιτισμού τους. Πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά τη λαϊκή λογοτεχνία και να τη μελετήσουμε εξαντλητικά για λόγους, που καλό είναι να περιγραφούν με συντομία.

α' Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η λαϊκή λογοτεχνία υπήρξε αναπόσπαστο κομμάτι του εθνικού πολιτισμού από τον 16ο αιώνα και πέρα. Η σημασία της προέρχεται από το γεγονός ότι για πολλούς αιώνες αποτελούσε (και ακόμη αποτελεί) για εκατομμύρια ανθρώπους προσφιλή απασχόληση

στον ελεύθερο χρόνο τους και ψυχαγωγία, μέσο ενημέρωσης και εκπαίδευσης.

β' Το υλικό μαζικής ανάγνωσης έχει αναμφίβολα ασκήσει ισχυρή επίδραση στην κοσμοθεωρία, τις ιδέες, τις πράξεις, τη σκέψη, τη φαντασία εκατομμυρίων αναγνωστών. Η λαϊκή λογοτεχνία πρέπει επομένως να μελετηθεί λόγω της ευρείας διάδοσης και επιρροής της.

γ' Ακριβώς λόγω της δημοτικότητας και της ευρείας αποδοχής του, το υλικό μαζικής ανάγνωσης έχει πολύ συχνά χρησιμοποιηθεί από την πολιτική, εκκλησιαστική και πνευματική ηγεσία για να επηρεάσει τις ιδέες και τις πράξεις εκατομμυρίων ανθρώπων. Το φαινόμενο αυτό, που ο Dietz-Rüdiger Moser μελέτησε με παράδειγμα την επίδραση που άσκησαν τα καθολικά τάγματα πάνω στα βιβλία με λαϊκά τραγούδια από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, συνιστά αποτελεσματική μορφή "πολιτιστικής χειραγώγησης" από τις ηγετικές τάξεις.

Για τον ιστορικό, και ιδιαίτερα τον ιστορικό της κοινωνίας και της παιδείας, για τον εθνολόγο και τον λαογράφο, για τον ιστορικό της λογοτεχνίας, για τον κοινωνιολόγο, η μελέτη του υλικού μαζικής ανάγνωσης μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα αποδοτική, γιατί είναι σημαντικός δείκτης κοινωνικών, πολιτισμικών και λογοτεχνικών διεργασιών. Αυτό ισχύει και για τις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι οποίες έχουν υποστεί θεμελιακές αλλαγές τους δύο τελευταίους αιώνες. Πολλές όψεις αυτών των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών δεν έχουν ακόμη πλήρως διερευνηθεί. Από μελέτες που πραγματοποιήθηκαν μέχρι τώρα στο ερευνητικό μας πρόγραμμα καταδεικνύεται ότι η λαϊκή λογοτεχνία της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και των άλλων βαλκανικών χωρών έπαιξε ενεργό ρόλο σ' αυτές τις διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού, ρόλο που όμως δεν έχει ακόμα εκτιμηθεί επαρκώς. Απ' αυτό συνάγεται ότι η λαϊκή λογοτεχνία μπορεί να είναι ευαίσθητος δείκτης:

- πολιτικών διεργασιών, ιδιαίτερα σε καιρούς πολέμου και έντασης, σε εθνικές συγκρούσεις κ.λπ., όταν η λαϊκή λογοτεχνία γίνεται σημαντικό εργαλείο για την προώθηση πολιτικών επιδιώξεων και για τη χειραγώγηση του πληθυσμού από την εκάστοτε ηγεσία (κυβέρνηση, κόμματα, Εκκλησία). Ο ρόλος της λαϊκής λογοτεχνίας στον σερβο-βουλγαρικό πόλεμο, στους βαλκανικούς πολέμους, στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο δεν έχει ακόμη μελετηθεί·

- κοινωνικών διεργασιών και εξελίξεων, όπως είναι η κατάρρευση της πατριαρχικής κοινωνίας, ο εξαστισμός του χώρου και η αστικοποίηση σημαντικού μέρους του βαλκανικού πληθυσμού ανάμεσα στο 1870 και τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (Roth 1986), φαινόμενα επανασύνδεσης με αγροτικές δομές, αλλά και η μαζική αγροτική έξοδος στη μεταπολεμική περίοδο, οι βαθιές αλλαγές στην οικογένεια και σε άλλες κοινωνικές δομές καθώς και η δημιουργία και ανάπτυξη νέων αστικών κοινωνικών τάξεων. Το γεγονός ότι τα φυλλάδια με τραγούδια που πουλούσαν επαγγελματίες τραγουδιστάδες του δρόμου στη Βουλγαρία ήταν περισσότερο παραδοσιακά στη μεταπολεμική περίοδο απ' ό,τι πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο είναι δείκτης της διαδικασίας μαζικής εισόδου αγροτικών στοιχείων σε

πολλές πόλεις ως αποτέλεσμα μιας άνευ προηγουμένου μετανάστευσης αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα (Roth 1985):

– πολιτισμικών και πνευματικών διεργασιών, όπως ο Διαφωτισμός και τα εθνικά κινήματα του 19ου αιώνα, ο εκσυγχρονισμός και ο εξευρωπαϊσμός, με την αύξηση του αλφαριθμητισμού και την ανάπτυξη ενός νέου αστικού λαϊκού πολιτισμού από το 1880 περίπου, καθώς και η πολιτισμική χειραγώγηση από τις εκκλησιαστικές ή πνευματικές ηγεσίες. Όπως έχουμε καταδείξει με τα βουλγαρικά λαϊκά μυθιστορήματα της καμπής του αιώνα (Roth 1986), αυτή η λογοτεχνία έχει παίξει ζωτικό ρόλο και στην εκπαίδευση των νέων αστών αλλά και στην προσαρμογή τους στις νέες γι' αυτούς και γεμάτες κινδύνους συνθήκες ζωής στην πόλη, ενώ αποτελεί συγχρόνως απεικόνιση αυτών ακριβώς των διαδικασιών μετασηματισμού:

– τέλος, και ως συμπέρασμα, η λαϊκή λογοτεχνία είναι σημαντικός δείκτης για τις (μεταβαλλόμενες) συμπεριφορές και αξίες, ιδέες και διαθέσεις των βαλκανικών λαών που έπρεπε να περάσουν από τις παραδοσιακές, πατριαρχικές στις σύγχρονες κοινωνίες σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Η αντικατάσταση των παραδοσιακών ειδών (όπως τα Volksbücher και τα έντυπα παραμύθια) από τα αστυνομικά μυθιστορήματα και άλλα είδη δημιουργικής λογοτεχνίας (Roth 1983) καθρεφτίζει τις αλλαγές στα γούστα και στις απόψεις για τον κόσμο, στις ιδέες και στις προσδοκίες.

Η μελέτη της λαϊκής λογοτεχνίας πρέπει να λάβει ουσιαστικά υπόψη της όλες τις πλευρές και όλα τα στοιχεία που προκύπτουν. Η ίδια η ύπαρξη, η ανάπτυξη και ο όγκος αυτής της λογοτεχνίας είναι από μόνα τους σημαντικοί δείκτες κοινωνικών και πολιτισμικών μεταλλαγών, εφόσον το γεγονός ότι έντυπα παράγονται, κυκλοφορούν και διαβάζονται αποδεικνύει, μεταξύ άλλων, ότι η δυνατότητα ανάγνωσης ήταν επαρκώς διαδεδομένη κι έτσι η εκτύπωση βιβλίων άξιζε τον κόπο. Εξάλλου, οι τρόποι παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης αυτών των βιβλίων, καθώς και η γλώσσα και η μορφή, το περιεχόμενο και τα είδη, τα μοτίβα και τα θέματα αυτής της λογοτεχνίας πρέπει ν' αναλυθούν εξονυχιστικά γιατί προσφέρονται για αξιόλογες έρευνες σε βάθος. Τέλος, οι αλλαγές και μετατροπές που υπέστη αυτή η λογοτεχνία όταν μεταφράστηκε και προσαρμόστηκε ώστε να ταιριάζει με την κοσμοαντίληψη του αναγνωστικού κοινού των Βαλκανίων είναι πολύτιμοι δείκτες κοινωνικών, πολιτισμικών και πνευματικών δομών και εξελίξεων.

Στόχος μου υπήρξε να καταδείξω ότι η λαϊκή λογοτεχνία της νοτιοανατολικής Ευρώπης είναι αντικείμενο άξιο της προσοχής και της σοβαρής μελέτης των ερευνητών στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της Βαλκανικής. Ελπίζω ότι η έρευνα που έχουμε αναλάβει με το πρόγραμμά μας στο Μόναχο θα συμβάλει στην καλύτερη γνώση του φαινομένου.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

- Richard D. ALTICK, *The English Common Reader*, Σικάγο 1957.
- John ASHTON, *Chap-Books of the 18th Century*, Λονδίνο 1882.
- Aleida ASSMANN, «Schriftliche Folklore. Zur Entstehung und Funktion eines Überlieferungstyps», *Schrift und Gedächtnis*, επιμ. Aleida Assmann κ. ά., Μόναχο 1983, σ. 175-193.
- Alfred Cl. BAUMGÄRTNER (επιμ.), *Lesen – Ein Handbuch. Lesestoff, Leser und Leseverhalten, Lesewirkungen, Leseerziehung, Lesekultur*, Αμβούργο 1973.
- Bohuslav BENES, *Svetská kram árská pcsen*, Brno 1970.
- Rolf-Wilhelm BREDNICH, «Das Lied als Ware», *Jahrbuch für Volksliedforschung* 19 (1974) 11-20.
- Rolf-Wilhelm BREDNICH, *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15.-17. Jhs.*, 2 τ., Baden-Baden 1974-75.
- Wolfgang BRÜCKNER (επιμ.), *Literatur und Volk im 17. Jh. Probleme populärer Kultur in Deutschland*, 2 τ., Wiesbaden 1985.
- Peter BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Λονδίνο 1978.
- Roger CHARTIER, «Culture as Appropriation: Popular Culture Uses in Early Modern France», *Understanding Popular Culture*, επιμ. St. Kaplan, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1984, σ. 229-54.
- L. FISCHER κ.ά. (επιμ.), *Gebrauchsliteratur. Methodische Überlegungen und Beispielfanalysen*, Στουτγάρδη 1976.
- Charles HINDLEY, *The Life and Times of James Catnach, Ballad Monger*, Λονδίνο 1878· Detroit 1968.
- Charles HINDLEY, *The History of the Catnach Press*, Λονδίνο 1887· Detroit 1969.
- Steven L. KAPLAN (επιμ.), *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the 19th Century*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1984.
- Hans J. KREUTZER, *Der Mythos vom Volksbuch*, Στουτγάρδη 1977.
- Dietz-Rüdiger MOSER, *Verkündigung durch Volksgesang*, Βερολίνο 1981.
- Elfriede MOSER-RATH, *Predigtmärlein der Barockzeit*, Βερολίνο 1964.
- Elfriede MOSER-RATH, "Lustige Gesellschaft". *Schwank und Witz des 17. und 18. Jhs. in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*, Στουτγάρδη 1984.
- Robert MUCHEMBLED, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIe siècles)*, Παρίσι 1978.
- Victor E. NEUBURG, *Chapbooks*, Λονδίνο 1964, 1971².
- Victor E. NEUBURG, *The Penny Histories. A study of chapbooks for young readers over two centuries*, Λονδίνο 1968.
- Victor E. NEUBURG, *Popular Education in 18th Century England*, Λονδίνο 1971.
- Charles NISARD, *Histoire des livres populaires*, 2 τ., Παρίσι 1854· Νέα Υόρκη 1964.
- Hyder E. ROLLINS, «The Black-Letter Broadside Ballad», *Publications of the Modern Language Association XXXIV*, 1919.

Hyder E. ROLLINS, *An Analytical Index to the Ballad Entries 1557-1709 in the Registers of the Company of Stationers of London*, North Carolina 1924· Hatboro 1967.

Juliana και Klaus ROTH, «Gattungen und Inhalte der bulgarischen Popularliteratur», *Bulgarien. Internationale Beziehungen in Geschichte, Kultur und Kunst*, Neuried 1984, σ. 163-182.

Klaus ROTH, «Chapbooks», *Enzyklopädie des Märchens*, τ. 2, Βερολίνο 1979, στήλη 1232-40.

Klaus και Juliana ROTH, «Naj-nova pesnopojka s narodni pesni... Populare Liederbücher und Liederheftchen in Bulgarien», *Jahrbuch für Volksliedforschung* 27/28 (1982/83) 242-257.

Klaus ROTH, «Märchen als Lesestoff für alle. Populare Märchenbüchlein in Bulgarien», *Dona ethnologica monacensia*, επιμ. H. Gerndt κ. ά., Μόναχο 1983, σ. 267-288.

Klaus και Juliana ROTH, «Populare Lesestoffe in Bulgarien. Zur Geschichte der städtischen Popularkultur in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert», *Ethnologia Europaea* 14 (1984) 80-91.

Klaus και Juliana ROTH, «A Bulgarian Professional Street Singer and His Songs», *Narrative Folksong: New Directions. Essays in Appreciation of W. Edson Richmond*, επιμ. Carol L. Edwards και K.E.B. Manley, Boulder, Col. 1985, σ. 339-361.

Klaus και Juliana ROTH, «Die bulgarische Popularliteratur und der Übergang von der Patriachalität zur Moderne», *Zeitschrift für Balkanologie* 22 (1986) 94-103.

A. RUCKTÄSCHEL και H. D. ZIMMERMANN (επιμ.), *Trivalliteratur*, Μόναχο 1976.

Rudolf SCHENDA, *Die französische Prodigienliteratur in der 2. Hälfte des 16. Jhs.*, Μόναχο 1961.

Rudolf SCHENDA, «Kleinformen der Trivalliteratur aus sechs Jahrhunderte», *Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde* 10 (1966) 49-66.

Rudolf SCHENDA, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*, Φραγκφούρτη 1970· Μόναχο 1977.

Rudolf SCHENDA, «Tausend deutsche populäre Drucke aus dem 19. Jh.», *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 11 (1971) 1465-1652.

Rudolf SCHENDA, *Die Lesestoffe der Kleinen Leute. Studien zur populären Literatur im 19. und 20. Jh.*, Μόναχο 1976.

Rudolf SCHENDA, «Vorlesen: Zwischen Analphabetentum und Bücherwissen. Soziale und kulturelle Aspekte einer semiliterarischen Kommunikationsform», *Bertelsmann-Briefe* 119 (1986) 5-14.

Rudolf SCHENDA, *Folklore e letteratura popolare: Italia-Germania-Francia*, Ρώμη 1986.

Rudolf SCHENDA, «Leser- und Lesestoff-Forschung», *Grundriß der Volkskunde*, επιμ. Rolf-Wilhelm Brednich, Βερολίνο 1988, σ. 381-97.

Rainer SCHÖWERLING, *Chapbooks. Zur Literaturgeschichte des einfachen Lesers. Englische Konsumliteratur 1680-1840*, Φραγκφούρτη - Βέρονη 1980.

- Jochen SCHULTE-SASSE, *Die Kritik an der Trivalliteratur seit der Aufklärung*, Μόναχο 1971.
- Leslie SHEPARD, *John Pitts, Ballad Printer of Seven Dials, Λονδίνο 1765-1844*. Λονδίνο - Detroit 1969.
- Leslie SHEPARD, *The History of Street Literature*, Newton Abbots 1973.
- Reinhart SIEGERT, *Aufklärung und Volkslektüre. Exemplarisch dargestellt an Rudolph Z. Becker und seinem "Noth-und Hülfsbüchlein"*, Φραγκφούρτη 1978.
- Victor SKLOVSKIJ, *Matvej Komarov. Zitel' goroda Moskvy*, Λένινγκραντ 1929.
- Adolf SPAMER, *Die geistliche Hausmagd. Zur Geschichte eines religiösen Bilderbogens und der volkstümlichen Devotionalliteratur*, Γοτίγγη 1969.
- Margaret SPUFFORD, *Small Books and Pleasant Histories. Popular Fiction and its Readership in 17th Cent. England*, Cambridge 1981.
- Jurij TYNJANOV, *Archaisty i novatory*, Λένινγκραντ 1929.
- Rainer WEHSE, *Schwanklied und Flugblatt in Großbritannien*, Φραγκφούρτη 1979.
- Harry B. WEISS, «American Chapbooks 1722-1842», *Bulletin of the New York Public Library* 49 (1945) 491-98, 587-96.
- Harry B. WEISS, *A Book About Chapbooks. The People's Literature of Bygone Times*, Hatboro, Penn. 1969.